

نظری بر صندوق پوش ها و ضریح پوش های صفوی حرم مطهر رضوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۴

کد مقاله: ۴۶۸۲۴

آمنه مافی تبار^{۲*}

چکیده

هنرهای کاربردی در حرم مطهر رضوی، در قالب های مختلف قابل تعریف است. از جمله آنها منسوجات مورد استفاده در این عرصه است که مهمترین آنها در شکل روپوش های مرقد مطهر امام هشتم (ع) ظاهر می گردد که با دو تعبیر صندوق پوش (پوشش صندوق مزار) و ضریح پوش (پوشش ضریح مطهر) شناخته می شوند. هدف این مقاله بازپژوهی در دو ثوب صندوق پوش و دو نمونه ضریح پوش است که در عصر صفوی برای پوشش صندوق مقبره امام رضا (ع) معروف به صندوق انوشیروان مجوس و صندوق عباسی و همینطور ضریح تاریخی مشهور به ضریح شاه-تهماسب کاربرد داشته است. پرسش آن است که صندوق پوش ها و ضریح پوش های مذکور با چه شکل و صورتی تعریف می شده اند؟ نتیجه مقاله به صورت توصیفی - تحلیلی نشان می دهد: صندوق پوش انوشیروان مجوس، کهن ترین نمونه به جا مانده در این کارکرد است که همچون دیگر صندوق پوش عباسی - که تاریخ نامعلومی دارد، زربفت بوده و به صورت حجم دار تهیه شده است. پوشش های ضریح شاه-تهماسب نیز برخلاف ضریح پوش های امروزی و شاید به سبب غیرمسقف بودن ضریح شاه-تهماسب، حجم دار و مکعب مستطیلی هستند. این ضریح پوش ها، مخملین بوده و لندره دوزی شده اند. به این ترتیب، در هر چهار نمونه مورد بررسی، توجه به فرم صندوق مزار یا ضریح محل توجه بوده و روپوش، کلیت آن را تحت خود قرار می داده است. جنسیت پارچه های کاربردی از بهترین انواع مخمل و زری است و البته نقوش کاربردی در آرایه بندی و تزیینات این منسوجات، در انواع گیاهی و هندسی و همینطور کتیبه نگاری تعریف شده است.

واژگان کلیدی: مرقد امام رضا (ع)، منسوجات صفوی، صندوق پوش، ضریح پوش

۱- این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی نگارنده با عنوان «بازیابی شاخصه های مکتب هنر رضوی از منظر تحلیل طرح و نقش تعدادی از روپوش های پارچه ای مرقد مطهر امام رضا (ع)» در دانشگاه هنر است.

۲- استادیار، عضو هیأت علمی گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

a.mafitabar@art.ac.ir

۱- مقدمه

سنگ مزارهای رایج در ایران معمولاً به صورت مسطح یا صندوقی هستند که نوع مسطح با عنوان «سنگ مزار» و نوع صندوقی با عنوان «صندوق» شهرت دارد. در عین حال، ضریح به عنوان وسیله‌ای برای محافظت از مقبره و محدوده‌ای برای حضور زائران در کنار آرامگاه است. در طول تاریخ، مرقد مطهر امام رضا (ع)، صندوق‌های و ضریح‌های متعددی را به خود دیده است که نشان‌دهنده اهمیت این بارگاه مقدس، نزد شیعیان به حساب می‌آید. ازجمله آنها صندوقی است که توسط انوشیروان مجوس بر مزار ایشان نصب گردید و بعد از آن صندوقی بود که به همت شاه عباس بر این آستان مقدس قرار گرفت. درباره ضریح نیز باید به ضریح شاه تهماسب صفوی اشاره کرد که پیش از نصب صندوق عباسی بر این فضای مقدس نصب بوده و از آن با عنوان محجر نیز یاد کرده‌اند. ضریحی که به لحاظ شکل و فرم با ضریح‌های امروزی جلوه متفاوتی داشت و در ابعاد کوچک‌تر و بدون سقف ساخته شده بود. هدف این مقاله، بررسی چند نمونه از روپوش‌های صفوی صندوق انوشیروان مجوس، صندوق عباسی و ضریح شاه‌تیماسب است که در زمره قدیمی‌ترین منسوجات کاربردی در حرم مقدس رضوی هستند که تا به امروز به یادگار مانده‌اند. پرسش آن است که صندوق‌پوش‌ها و ضریح‌پوش‌های مذکور با چه شکل و صورتی تعریف می‌شده‌اند؟ جهت غور در این موضوع تاریخی، هرکدام از موارد که یکی از آنها با تاریخ نامشخص در نظر گرفته شده و در این پژوهش به مسامحه ذیل تاریخ صفوی تعریف می‌شود مورد مطالعه قرار می‌گیرد و نتیجه در قالب دو جدول عرضه می‌گردد.

۲- صندوق‌پوش‌های حرم رضوی

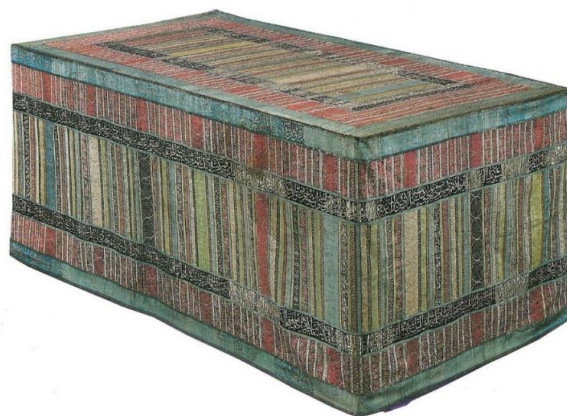
تهیه پوشش‌های تزئینی برای صندوق‌ها اقدامی است که محتمل به نظر می‌رسد برای نخستین بار در کشور و در حرم رضوی صورت گرفته است زیرا از نیمه قرن دهم ق. / شانزدهم م. برای آراستن و حفاظت بیشتر صندوق‌ها از صندوق‌پوش‌ها از آنها استفاده شده است. (جلالیان و دیگران، ۱۳۹۷، ۶۱) صندوق‌پوش‌ها، پوشش‌هایی هستند که صندوق مرقد مطهر را می‌پوشانند و به دو شکل هستند: حجم‌دار (مکعب‌مستطیل) و مستطیل شکل. (محسنی، ۱۳۹۳، ۱۳) در تهیه صندوق‌پوش‌ها از دوره صفوی تا پایان پهلوی، پارچه‌های مخمل بیشترین کاربرد را داشته و پس از آن به ترتیب پارچه‌های زربفت، اطلس، قلمکار، کرپ ساتین و مواردی همچون قطعی، قناریز، کودری و قلمکار فراوانی داشته‌اند. از نظر رنگ، صندوق‌پوش‌ها بیشتر به رنگ قرمز بوده و پس از آن پارچه‌هایی به رنگ سبز، مشکی و سورمه‌ای برای تهیه پوشش صندوق استفاده شده است. افزون‌براین از انواع روش‌ها و هنرهای دستی همچون گلابتون‌دوزی، پولک‌دوزی، مفتول‌دوزی، براق‌دوزی، گلدوزی و قلاب‌دوزی برای تزئین و آراستن پوشش‌های صندوق بهره گرفته شده است. (جلالیان و دیگران، ۱۳۹۷، ۶۰-۵۹) لازم به ذکر آنکه این روپوش‌ها، معمولاً در شهرهای دیگر، بافته و دوخته شده‌اند زیرا مشهد هیچ‌گاه یک مرکز عمده تولید پارچه‌های ابریشمی زیبا و تجملی نبوده است. (پوپ و اکرمی، ۱۳۹۴، ۵ / ۲۴۵۰) قدیمی‌ترین

صندوق‌پوش موجود در خزانه آستان قدس رضوی، پوشش صندوق اول است که در مقایسه با پوشش‌های صندوق عباسی (۱۰۱۲ ق. / ۱۶۰۳ م.) که شصت سال بعد وقف شده، کهن‌تر است. به علت اینکه در غارت‌ها، پارچه‌های نفیس خزانه نابود شده یا آنها را به یغما برده‌اند، صندوق‌پوش زربفت حاجی اسوار لاهیجی را قدیمی‌ترین پوشش مرقد مطهر معرفی می‌کنند. (محسنی، ۱۳۹۳، ۱۳) افزون‌براین، از صندوق‌پوش‌های دوره افشاریه دو سند در اختیار است. این اسناد که به فاصله سال‌های ۱۱۵۳-۱۱۵۲ ق. / ۱۷۴۰-۱۷۳۹ م. بازمی‌گردد از قدیمی‌ترین منابع موجود در این زمینه است. در سند اول مجموعاً ده عدد از صندوق‌پوش‌ها و در سند دیگر اطلاعات ارزشمندی از نه صندوق‌پوش ارائه شده است. توضیحات این اسناد نشان می‌دهد که یک مورد از آنها از جنس صدف و به صورت مشبک بوده و بقیه از پارچه‌های اطلس گلابتون‌دوزی، مخمل یا پارچه قلمکار بوده‌اند. بخش دیگر اطلاعات مربوط به پوشش صندوق در اسناد دوره قاجار انعکاس یافته است. در قدیمی‌ترین سند این دوره که به سال‌های ۱۲۱۳-۱۲۱۲ بازمی‌گردد به معرفی چهار ثوب صندوق‌پوش پرداخته شده است. در اسناد مربوط به سال‌های ۱۲۶۲ ق. / ۱۸۴۵ م. و ۱۲۶۷ ق. / ۱۸۵۰ م. نیز به دوازده صندوق‌پوش موجود در حرم اشاره شده و در سندی از سال ۱۲۸۲ ق. / ۱۸۶۵ م. از صندوق‌پوش مفتول‌دوز و پولک‌دوزی نام برده شده که توسط ملکه هندوستان تقدیم بارگاه رضوی شده است. (جلالیان و دیگران، ۱۳۹۷، ۵۸-۵۷)

۳- روپوش صندوق انوشیروان مجوس: صندوق‌پوش زربفت (کد ۳۰۱)

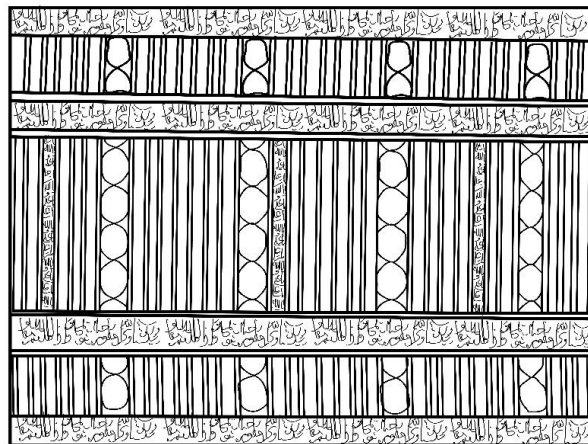
هرچندکه در مدارک، اشاره‌ای به رشت به عنوان یک مرکز پارچه‌بافی وجود ندارد اما مسلماً رشت در این دوره دارای کارگاه‌های پارچه‌بافی عمده‌ای بوده است. وجود یک نمونه پارچه بافت مرکب که مربوط به پوشش مقبره امام رضا (ع) در مشهد تا حدی وجود پارچه‌بافی را در این شهر مشخص می‌کند. با اینکه در متون از ذکر نام رشت به عنوان مرکز پارچه‌بافی مسامحه شده

است ولی این پارچه مدرک مهمی جهت اثبات پارچه‌بافی در اوایل دوره صفوی در رشت است. صندوق‌پوشی از زری اطلسی^۱، به شکل مکعب‌مستطیل که دارای دو قطعه است: قطعه اول، مستطیل سقف به ابعاد ۲۲۰ * ۱۲۰ سانتی‌متر و قطعه دوم، مستطیلی به ابعاد ۶۳۵ * ۱۲۰ سانتی‌متر است. در این صندوق‌پوش، نقش پشت و روی پارچه یکسان بوده اما به صورت معکوس اجرا شده است. به عبارت دیگر، جای گلابتون در پشت و رو با ابریشم عوض شده است. این صندوق‌پوش محرماتی کتیبه‌دار، از جنس ابریشم و گلابتون در ابعاد ۱۵۰ * ۱۲۰ * ۲۲۰ سانتی‌متر در تاریخ ۹۵۲ ق. / ۱۵۵۴ م. توسط «میر نظام کاشانی» در رشت بافته شد. واقف آن «حاجی اسوار لاهیجی» است (شکل ۱). به لحاظ صوری، این صندوق‌پوش، حاشیه و کتیبه دارد و نقوش گیاهی در آن دیده می‌شود. طرح این پارچه به صورت راه‌هایی است که به ترتیب با نقش گل و برگ، طرح‌های اسلیمی و کتیبه تزئین شده است. راه‌ها به صورت راه‌های باریک عمودی و راه‌های پهن افقی کتیبه‌دار است. حاشیه‌های پهن افقی در چهار ردیف هستند. دو ردیف وسط به رنگ مشکی و دو ردیف بالا و پایین به رنگ آبی است. این چهار ردیف حاشیه، نقوش محرماتی میانی را قطع می‌کند. در هر دو ردیف حاشیه‌ها، سوره مبارکه «فتح» با نقش یکسان و به خط ثلث بافته شده است. نوارهای عمودی محرماتی این صندوق‌پوش علاوه بر گلابتون در شش رنگ قرمز، مشکی، آبی، نباتی، طلایی و سبز روشن است و نقوش گیاهی و حرکات اسلیمی و کتیبه‌های نام اهداکننده، بافنده، محل و تاریخ بافت، اسماء متبرکه و دعای ناد علی را دربر می‌گیرد. هرکدام از این کتیبه‌ها درون قاب‌های بیضی متصل به هم در راه‌های نسبتاً پهن افقی و راه‌های باریک عمودی نوشته و به صورت واگیره‌ای در یک نوار محرمات تکرار شده‌اند. کتیبه‌های نام بانی به شرح ذیل است: «کرده است این تحفه نظر مرقد شاه جهان؛ کالجار حاجی اسوار از دیار لاهیجان». همین‌طور آمده است: «شد به توفیق حی سبحانی عمل میرنظام کاشانی» و همین‌طور در فضای بین دو کتیبه نادعلی بافته شده است: «عمل میرنظام کار رشت سنه ۹۵۲». کتیبه‌های اسماء متبرکه شامل «یا الله یا محمد یا علی» به چند صورت در حاشیه‌های محرماتی بافته شده است. کتیبه‌های نادعلی در حالت بازوبندی در نوارهای محرمات سقف و سطوح جانبی با رنگ‌های مختلف قرمز، مشکی، سبز، آبی و طلایی بافته شده است. آستر صندوق‌پوش ابریشمی، بنفش ارغوانی است. دورتادور محل اتصال دو قطعه صندوق‌پوش با قیطان تزئین شده که مغز ابریشمی مشکی دارد و پوشش گلابتونی با فاصله‌های نیم‌سانتی‌متر روی ابریشم تابیده شده است. با توجه به تاریخ بافت، این اثر قدیمی‌ترین صندوق‌پوش مرقد مطهر محسوب می‌شود و به سبب داشتن کتیبه شناسنامه‌ای کامل، اهمیت و ارزش والایی دارد و در زمره آثار بی‌نظیر آستان قدس رضوی قرار می‌گیرد. با توجه به سال ساخت صندوق دوم شاه‌عباس (۱۰۱۲ ه.ق) و تاریخ بافت صندوق‌پوش زربفت (۹۵۲ ه.ق) این اثر نمی‌تواند مربوط به صندوق دوم باشد زیرا ۶۰ سال زودتر بافته شده است. همچنین از روی اندازه‌های آن می‌توان به ابعاد صندوق اول (کهن) پی برد. (محسنی، ۱۳۹۳، ۳۰-۲۷؛ پوپ و اکرم، ۱۳۹۴، ۵/۲۳۹۳)

شکل ۱ الف: صندوق پوش زربفت کد ۳۰۱. (محسنی، ۱۳۹۳، ۲۶).

۱- زری اطلسی، نوعی زربفت است که در آن تارها و پودهای زمینه از جنس ابریشم و پود نقش‌انداز از جنس گلابتون است. این نوع زری نسبت به زری دارایی، ظریف‌تر، نازک‌تر و کم‌وزن‌تر است.

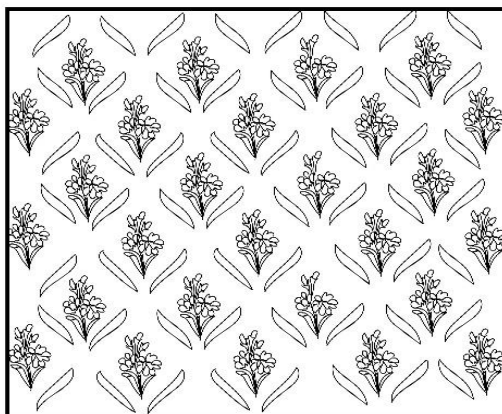
شکل ۱ ب: طرح خطی صندوق پوش زربفت کد ۳۰۱. (نگارنده).

۴- روپوش صندوق عباسی: صندوق پوش زری دارایی و اطلسی (کد ۰۰۲)

این صندوق پوش نیز با ابعاد ۳۹۳ * ۴۸۶ سانتی متر از زری دارایی و اطلسی است. نقوش آن به صورت گیاهی در طرح قابی (بندی) تعریف شده است. در شیوه شبکه بندی، زمینه پارچه به تمامی، دارای تقسیم بندی های قابمانندی است که درون هریک از آنها، تزیینات مشابه یا متفاوت به چشم می خورد. در طرح های بندی به صورت خاص یک یا چند نقش در طول و عرض متن کار تکرار می شود؛ درحالی که، این نقوش با بندهایی به یکدیگر متصل شده اند. تاریخ، بافته و واقف نامعلوم است. این صندوق پوش زربفت، پوشش صندوق عباسی بوده که از دو پارچه زری دارایی برای تمام سطوح و دو پارچه زری اطلسی برای سجاف آن استفاده شده است. طول آن ۲۲۰، عرضش ۱۲۷ و ارتفاع آن ۱۳۱ سانتی متر است. پارچه اصلی، نقش لوزی از ابریشم بنفش در طرح قابی دارد. نقش را ابریشم بنفش به وجود می آورد، گلابتون نیز زمینه را تشکیل می دهد که فضای بیشتری را در بر می گیرد (شکل ۲). پارچه زری دوم که در لبه صندوق پوش استفاده شده؛ عرض آن روی پارچه ۵۰ سانتی متر است. اضلاع قاب ها با ابریشم لاجوردی بافته شده است و در میان قاب ها، دسته گل زیبایی با گل های باز و برگ های ساده سبز دیده می شود که در طرفین ساقه قرار دارد. دو پارچه دیگر نیز از نوع زری اطلسی است. از این پارچه یک سانتی متر روی پارچه، سجاف شده و بیست سانتی متر به پشت اثر برگشته است. نوع بافت هر دو یکی است اما طرح، نقش و رنگ آنها کمی تفاوت دارد. پارچه نوع سوم از راه های لاجوردی مایل تشکیل شده است. در راه های لاجوردی، نقش گل های میخک گلابتونی بافته شده است و در راه های مایل، نقوش برگ مانند سبز به چشم می خورد. (محسنی، ۱۳۹۳، ۳۹)

شکل ۲ الف: صندوق پوش زری دارایی و اطلسی کد ۰۰۲. (محسنی، ۱۳۹۳، ۳۸).

شکل ۲ ب: شکل خطی صندوق پوش زری دارایی و اطلسی کد ۰۰۲. (نگارنده)

جدول ۱: مشخصات صندوق پوش های حرم امام رضا (ع). (نگارنده)

صندوق عباسی	صندوق انوشیروان	روپوش
		تصویر
صندوق پوش (۰۰۲)	صندوق پوش (۳۰۱)	کارکرد
نامعلوم	صفوی	دوره تاریخی
-----	رشت	محل خلق
-----	۹۵۲ ق./ ۱۵۵۴ م.	سال خلق
-----	حاجی اسوار لاهیجی	واقف
-----	میر نظام کاشانی	هنرمند
ابریشمی	ابریشمی	جنسیت
زری دارایی و اطلسی	بافت مرکب	شیوه نقش اندازی
۱۲۷ * ۱۳۱ * ۲۲۰	۱۵۰ * ۱۲۰ * ۲۲۰	ابعاد به سانتی متر عرض * ارتفاع * طول
قابی (بندی). محرمات (برای آستر)	محرمات (راه راه)	طرح
گل های کوچک. گل های میخک (برای آستر)	نقوش اسلیمی و ختایی	نقش
-----	سوره مبارکه فتح. اسامی الله، محمد، علی و دعای ناد علی. نام اهداکننده، بافنده، محل و تاریخ بافت.	کتیبه شاخص
-----	ثلث	نوع خط در کتیبه نگاری
طلایی، لاجوردی و دیگر رنگ ها. رنگ های لاجوردی و طلایی (برای آستر)	طلایی، قرمز، مشکی، آبی، نباتی و سبز روشن.	رنگ

۵- ضریح پوش های حرم رضوی

روی ضریح حضرت رضا (ع) همیشه یک روپوش قرار دارد و این روپوش ها هر از چند گاهی معاوضه می شوند، روپوش ها همه یکسان نیستند. گاهی روپوشی ساده بر ضریح افکنده می شود و گاهی روپوش های گران بها و نفیس که به دست هنرمندان با انواع

گوهرهای نفیس مزین شده‌اند بر ضریح مبارک گذاشته می‌شوند و شماری از آنها اکنون در موزه و خزانه امام (ع) وجود دارند. شاید در طول تاریخ، هزاران روپوش به آستان مقدس رضوی اهدا شده باشد و این روپوش‌ها اغلب توسط همسران ملوک و سلاطین و زن‌های ثروتمند و متشخص و صاحب قدرت و مکنت تهیه شده و برای پوشش سقف ضریح مطهر به آستان مقدس تقدیم شده، در تاریخ آستان قدس نام تعدادی از آنها ذکر شده‌اند (عطاردی، ۱۳۷۱، ۹۱) به عنوان نمونه شیروانی‌پوش مرواریددوزی که به دستور مهد علیا مادر ناصرالدین‌شاه به وسیله بی‌بی‌جان زردوز در سال ۱۲۸۵ ق. / ۱۸۶۸ م. اجرا و در فاصله هریک از این ترنج‌ها کلمه «یا رضا» نوشته شده و نام اهداکننده به این مضمون بر آن نقش بسته است: پوشیده نماناد که این ام قری / پوشیده زام ناصرالدین - شاه است. (ام قری کعبه معظمه است و مشهد مقدس را که کعبه آمال شیعیان جهان است شاعر هم‌طراز کعبه خوانده است) (شیریان، ۱۳۴۶، ۵۲) یا در مثالی دیگر از زبان ناصرالدین‌شاه نقل می‌شود: روی ضریح از چوب مطلا به طور شیروانی درست شده و روپوشی مخمل مشکی مرواریددوز است و روپوش مزبور گویا از تقدیمات نواب علیه شکوه السلطنه (همسر ناصرالدین شاه / مادر مظفرالدین‌شاه) است. (عطاردی، ۱۳۷۱، ۷۵) امروزه این روپوش‌ها در مخزن موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند، چنانکه به صراحت قید می‌گردد: «روپوش‌های زری و مروارید متعددی در محفظه‌های مخصوص که از خرابی و فساد آنها جلوگیری شود پشت قاب‌ها گذاشته شده است.» (کاویانیان، ۱۳۵۵، ۳۵۵)

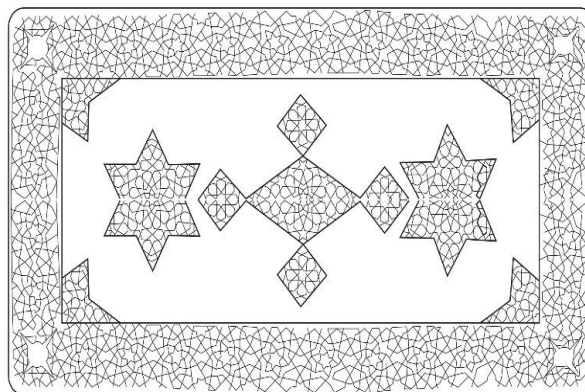
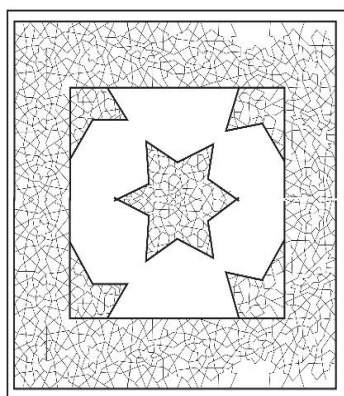
۶- روپوش ضریح شاه تهماسب صفوی: پوشش حجم‌دار مخمل لندره‌دوزی (کد ۰۲۲)

جنس این پوشش حجم‌دار، مخمل ابریشمی بوده و اندازه آن ۲۴۴ * ۱۲۴ * ۱۲۳ سانتی‌متر + ۳۵ سانتی‌متر تزینی است (شکل ۳). تاریخ آن احتمالاً صفوی و تکنیک دوخت آن، لندره‌دوزی است. دوزنده و واقف آن، نامعلوم است اما می‌توان نقوش و رنگ‌ها را به سده یازدهم و اوایل سده دوازدهم ق. / هفدهم و هجدهم م. نسبت داد. این پوشش مکعب‌مستطیلی دارای پنج قطعه شامل سقف، دو مستطیل و دو مربع است. این پوشش از نظر ابعاد، بزرگ‌تر از صندوق‌پوش‌ها و کوچک‌تر از ضریح‌پوش‌هاست و تفاوت اندازه درخور ملاحظه‌ای با آنها دارد که نمی‌توان از آن چشم پوشید. به احتمال زیاد، این پوشش به ضریح اول منتسب به شاه - تهماسب تعلق دارد. این ضریح، سقف نداشته است بنابراین پوشش را با سقف دوخته‌اند.^۱ طرح و نقش اثر، حاشیه‌دار لچک ترنج است. با استفاده از این پوشش، هیچ‌یک از قسمت‌های حفاظ مطهر در معرض دید نیست. زمینه اصلی سورمه‌ای بوده و تمام حاشیه‌ها و لچک ترنج‌ها از مخمل رنگارنگ لندره‌دوزی با اقتباس از نقوش گره‌چینی تهیه شده است. نقوش دوخته شده روی دو قطعه مستطیل و قطعه سقف یکی است: حاشیه‌دار لچک‌ترنج. نقش میانی، مرکب است و از یک لوزی در وسط و چهار مربع در رئوس لوزی تشکیل شده است، مربع‌ها از یک زاویه روی رأس لوزی قرار دارند. تنها تفاوت مستطیل‌ها و قطعه سقف، سوراخ‌هایی است که در مستطیل وجود دارند. این سوراخ‌ها برای ستون‌هایی تعبیه شده که در چهارگوشه ضریح به منظور نگه داشتن گلدان یا شمعدان قرار گرفته‌اند. در پنج قطعه پوشش، از هفت قاب گره‌چینی استفاده شده است. ترنج میانی در زمینه مخمل سورمه‌ای، ستاره‌ای پنج‌پر است. لچک‌ها از یک چهارم ستاره میانی به دست می‌آید. گره‌های تشکیل‌دهنده قاب‌ها شامل شمسه هشت‌پر، شمسه ستاره پنج‌پر، شمسه شش‌پر، ترنج تند و کند، شش تند و کند، طبل کند، گیوه، تخمه و سه‌پر قمی است. (محسنی، ۱۳۹۳، ۱۴۳) در نمادشناسی نقوش این ضریح‌پوش باید اذعان داشت که در اصلی‌ترین وجه، شمسه، به عنوان نقش اصلی که سامان دیگر نقوش براساس آن تعریف شده است: نماد کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است. کثرت، تجلی صفات خداوند است که در این نقش به صورت اشکال کثیر ظهور کرده است که از مرکزی واحد ساطع شده‌اند. این نقش چنانکه از نام آن پیداست مفهوم نور را تداعی می‌کند پس شمسه، نمادی از خداوند محسوب می‌شود. ستاره هشت پر (مشهور به رزت) از چرخش دو مربع در هم پدید می‌آید. از دیرباز عد هشت، عدد رمزی خورشید است به‌طوریکه در اسلام، هشت بهشت، هشت درب هشت که در عرفان، درب هشتم در توبه و در همیشه باز محسوب می‌شود. (ضیاء عزیزی، ۱۴۰۰، ۶۰-۵۹) مهم‌تر از همه، آنکه در این مصرف، اشاره‌ای است به هشتمین اختر تابناک ولایت و امامت، امام رضا (ع).

^۱ برخی از پژوهندگان، این انواع ضریح‌پوش‌ها را به نوعی صندوق‌پوش تعبیر کرده‌اند که از نظر نگارنده این مقاله قابل قبول نیست. نمونه‌ای از تعبیر این چنین است: ازجمله پوشش‌هایی که برای مضجع شریف استفاده می‌شده، صندوق‌پوش است. صندوق‌پوش چون روی قبر مطهر علی - ابن موسی الرضا (ع) پهن می‌شده؛ حجم‌دار و به شکل مکعب‌مستطیل است. صندوق‌پوش، شامل چند قطعه بوده که به تمامی لندره‌دوزی است. قطعه رویی در چهار طرف سوراخ‌هایی دارد که برای قرار گرفتن گلدان یا شمعدان بوده است. (طالابی مقدم، ۱۳۹۵، ۸۲)

شکل ۳ الف: ضریح پوش حجم‌دار مخمل لندره‌دوزی کد ۰۲۲. (محسنی، ۱۳۹۳، ۱۴۲)

شکل ۳ ب: شکل خطی ضریح پوش حجم‌دار مخمل لندره‌دوزی کد ۰۲۲. (نگارنده)

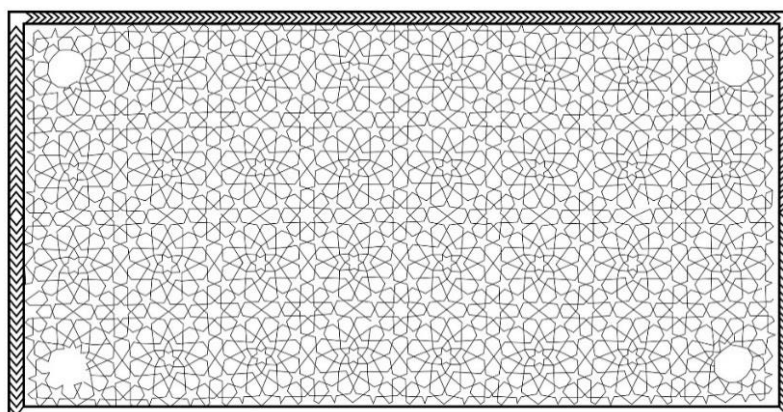
۷- روپوش ضریح شاه تهماسب صفوی: پوشش حجم‌دار مخمل تمام لندره‌دوزی (کد ۲۸۱)

جنس این پوشش حجم‌دار از مخمل ابریشمی بوده و ابعاد آن $۲۴۴ * ۱۵۰ * ۱۲۴$ سانتی‌متر است. تکنیک دوخت، لندره‌دوزی بوده اما دوزنده و واقف نامعلوم آن است. این پوشش نیز مشتمل بر پنج قطعه بوده و نقوش آن به تبعیت از گره‌چینی است و سه قاب دارد. قاب اول شامل گره‌های شمسۀ شش‌پر، ترنج کند، ترنج تند، گیوه و شش تند است. قاب دوم، گره‌های شمسۀ هشت‌پر، ترنج تند و شش کند است. در قاب سوم نیز گره‌های ستاره پنج‌پر تند، شش تند و ترقه (سه‌پری یا قمی) دیده می‌شود. این اثر را از نظر رنگ به دورۀ صفوی نسبت داده‌اند (شکل ۴). (محسنی، ۱۳۹۳، ۱۴۹) نقوش نام‌برده بر اساس طرح واگیره‌ای در سرتاسر متن کار تکرار می‌شود. در سمبولیسم ریاضی، تمام اعداد و تمام فرم‌های هندسی با مرکز در ارتباط هستند، این نوع سمبولیسم وحدت درون تکرار را بازتاب می‌دهد یا به واسطه هم‌سانی روابط عددی تکرار را به عنوان کارکردی از وحدت منعکس می‌نماید. (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ۳۶) در تحلیل معنایی این نقوش آنکه معانی رمزی شمسۀ هشت‌پر که پیش‌تر به صورت خاص مورد اشاره قرار گرفت اما عدد پنج را معمولاً به زندگی انسان و به پنج حس مربوط می‌دانند. این عدد همچنین در فرآیندهای کلی نجومی نقش دارد. عدد پنج در سنت اسلامی نیز اهمیت فراوانی دارد. مسلمانان علاوه بر پنج ستون دین «شهادتین، نماز، روزه، زکات و حج» پنج نماز یومیه دارند. احکام اسلام، پنج دسته هستند: «واجب، مستحب، مباح، مکروه و حرام». در جنگ، غنیمت پنج قسمت می‌شود تا خمس آن پرداخت شود. پنج تن آل عبا که مهم‌ترین شخصیت‌های شیعه و مورد احترام اهل تسنن هستند. اخوان‌الصفای شیعی در سده دهم ق. / شانزدهم م. صریحاً اعلام کردند که اسلام بر پایه پنج است: نه فقط به خاطر پنج اصل و پنج تن بلکه چون پنج

پیامبر اوالعزم (نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد) وجود دارد و هیچ مجموعه‌ای از حروف مقطعه قرآن بیش از پنج حرف نیست. (ضیاء عزیزی، ۱۴۰۰، ۵۷) اصل این نوع معنی‌پردازی از آن نشأت می‌گیرد که انسان سنتی، تمام مخلوقات را به صورت تجلیات وجود یگانه می‌بیند و در مسیر الهامی که با طبیعت در آن سهیم است به شباهتی در ساختار و تناسب می‌رسد که به وسیله ریاضیات سنجیدنی می‌شود. (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ۵۱) به این ترتیب است که هنرمند سنتی، از صورت به معنی می‌رسد و نماد و نمادینگی را به کار می‌گیرد تا از مسیر استعاره‌سازی از صورت بگذرد و به معنی حصول نماید.

شکل ۴ الف: ضریح پوش حجم‌دار مخمل لندره‌دوزی کد ۲۸۱. (محسنی، ۱۳۹۳، ۱۵۲)

شکل ۴ ب: شکل خطی ضریح پوش حجم‌دار مخمل لندره‌دوزی کد ۲۸۱. (نگارنده)

جدول ۲: مشخصات پوشش‌های حجم‌دار حرم امام رضا (ع). (نگارنده)

روپوش	روپوش برای ضریح شاه تهماسب صفوی	تصویر
		
کارکرد	روپوش حجم‌دار مخمل لندره‌دوزی (۰۲۲)	روپوش حجم‌دار مخمل تمام‌لندره‌دوزی (۲۸۱)
دوره تاریخی	صفوی	صفوی
محل خلق	-----	-----
سال خلق	-----	-----
واقف	-----	-----
هنرمند	-----	-----
جنسیت	مخمل ابریشمی	مخمل ابریشمی

روپوش برای ضریح شاه تهماسب صفوی		روپوش
لندره دوزی	لندره دوزی	شیوه نقش اندازی
۱۲۴ * ۱۵۰ * ۲۴۴	۱۲۳ * ۱۲۴ * ۲۴۴	ابعاد به سانتی متر
		عرض * ارتفاع * طول
واگیره ای	لچک ترنج	طرح
نقوش گره چینی: شمسۀ شش پر، ترنج کند، ترنج تند، گیوه و شش تند، شمسۀ هشت پر، شش کند است. ستاره پنج پر تند و ترقه (سه پری یا قمی)	نقوش گره چینی: شمسۀ هشت پر، شمسۀ ستاره پنج پر، شمسۀ شش پر، ترنج تند و کند، شش تند و کند، طبل کند، گیوه، تخمه و ترقه (سه پر یا قمی)	نقش
-----	-----	کتیبه شاخص
-----	-----	نوع خط در کتیبه نگاری
مشکی، سبز، طلایی و قرمز	سورمه ای، طلایی و قرمز	رنگ

۸- نتیجه گیری

حرم مطهر امام رضا (ع) از دیرباز محل توجه هنرمندان و صنعتگران بوده است. هدف این مقاله، بازپژوهی دو نمونه از صندوق پوش ها و دو ثوب از ضریح پوش های حرم رضوی است که به ترتیب برای پوشش صندوق مشهور به انوشیروان مجوس، صندوق عباسی و ضریح شاه تهماسب صفوی کاربرد داشته اند. انواع مذکور برخلاف نمونه هایی که بعداً برای دیگر ضریح های مرقد مطهر تهیه شده اند، همگی به صورت حجم دار هستند و کلیت فرم صندوق یا ضریح را پوشش می داده اند. نکته آنکه برای صندوق پوش عباسی، تاریخ مشخصی مورد استناد قرار نگرفته است اما نظر به تبعیت از فرم حجم دار مکعب مستطیلی با نمونه های دیگر تقریباً هم عصر در نظر گرفته شده است. این مسئله درباره هر دو ضریح پوش مورد بررسی نیز صادق است چراکه آنها نیز به دلیل قرار گرفتن در طبقه ضریح پوش ها - درمقابل صندوق پوش که برخی به غلط به آنها نسبت داده اند - و همینطور رنگ غالب، از ذیل میراث دوره قاجار خارج شده و با ضریح شاه تهماسب و میراث دوره صفوی نسبت پیدا می کنند. منسوجاتی که به سبب نوع کارکرد و قداست در مصرف از بهترین جنسیت های پارچه یعنی زری و مخمل تهیه شده و با انواع نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه نگاری آرایه بندی شده اند. تزیینات در دو صندوق پوش زربفت مبتنی بر نقش اندازی در حین مراحل بافت است اما در تکمیل ضریح پوش ها، لندره - دوزی به مثابه نوع دوخت تزیینی کار را تکمیل کرده است. به این ترتیب در ضمن وجود شباهت های صوری و فرمی در انواع پوشش های مورد بررسی که در قالب صندوق پوش و ضریح پوش تعریف می شوند، تفاوت هایی در دیگر جزئیات همچون جنسیت مواد مصرفی و البته نوع تزیینات وجود دارد که در دو ثوب صندوق پوش مبتنی بر تزیینات گیاهی و کتیبه نگاری است و در دو ضریح پوش مخملین مذکور، صرفاً با نقوش هندسی نمادین در قالب انواع هندسه نقوش اسلامی تعریف می شود که به لحاظ معنایی و استعاری به وجود مقدس هشتمین اختر تابناک ولایت و امامت اشاره دارد. امید است دیگر پژوهندگان با نظر به گنجینه آستان قدس رضوی نسبت به پژوهش در دیگر نمونه های محفوظ در این موزه اقدام نمایند.

منابع

۱. اردلان، نادر و بختیار، لاله. (۱۳۹۰). حس وحدت. ترجمه ونیداد جلیلی. تهران: علم معمار.
۲. پوپ، آرتور و اکرم، فیلیس. (۱۳۹۴). سیری در هنر ایران. ترجمه سیروس پرهام. چاپ دوم. تهران: علمی و فرهنگی.
۳. جلالیان، سعیده؛ عظیم‌زاده تهرانی، طاهره و جلیلی، مهدی. (۱۳۹۷). «پیشینه صندوق‌ها و صندوق‌پوش‌های مرقد امام رضا (ع)». فقه و تاریخ تمدن. ۱۴ (۵۵): ۶۸-۳۶.
۴. شبیریان، علی‌اکبر. (۱۳۴۶). «پوشش ضریح مطهر حضرت رضا (ع)». نامه آستان قدس. ۲۹ و ۳۰: ۵۷-۵۲.
۵. ضیاء عزیزی، هادی. (۱۴۰۰). آشنایی با نماد و نمادگرایی دینی. کرمان: امید کویر.
۶. عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. جلد اول. تهران: عطارد.
۷. طالبی مقدم، الهه‌سادات. (۱۳۹۵). «مروری بر سوزندوزی‌های گنجینه آستان قدس رضوی». هنر آستان. ۱۷: ۸۵-۷۸.
۸. کاویانیان. احتشام. (۱۳۵۵). شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس رضوی. مشهد.
۹. محسنی. زهرا. (۱۳۹۳). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (ضریح‌پوش‌ها و صندوق‌پوش‌ها). مشهد: آستان قدس رضوی.